

Проблеми та перспективи етнологічного дослідження меморіальних пам'ятників Білорусі XIX – початку XXI століття

Сергій Грунтов

The article reviews main directions and results of investigation of Byelorussian memorial monuments from XIXth to the beginning of the XXIth century. It observes problems and peculiarities of the methodology of research in the conditions of sick level of it's elaboration. There were signed out three main segments of the research: rural cemeteries of the XXth – beginning of the XXIth century, town necropolis of the same period and cemeteries of the second third of the XXth – beginning of the XXIth century. Main transformations of the memorial monuments are explained through the functionalist conceptions. Special attention is devoted to the semantical segment of the research as to the most favourable for realising that changes what took part in the XXth century. We also mark the problems of a family and individuality as to one of the midpoints of the memorial monumen's forming.

Артыкул прысвечаны агляду асно ных накірунка і выніка даследавання мемарыяльных помніка Беларусі 19 – пач. 21 ст. Разглядаюцца праблемы і асаблівасці метадалогіі даследавання ва умовах слабай распрацаванасці цемы. Вылучаны тры асно ныя сегменты даследавання: вясковыя могількі 19 – пач. 20 ст, гарадскія некропалі таго ж перыяду, і некропалі 2 трэці 20 – 21 стагоддзя . Асно ныя трансфармацыі мемарыяльных помніка трактуюцца згодзячы з функцыяналістскіх канцэпцый, асаблівая увага удзяляецца семантычнай састаўляючай даследавання, як найбольш, на думку а тара, прадукты най для разумення нутраных прычын тых трансфармацый, якія адбыліся у 20 стагоддзі. Асаблівая увага удзелена праблеме сям'і і індывідуальнасці як адным з ключавых фактара у формавані мемарыяльных помніка .

Цвинтар є одним із найважливіших елементів будь-якої культури, у просторі семофери якої вони розвиваються. Він постає як елемент колективної реалізації поховально-поминальної практики, але одночасно є місцем декларації ідентичності та самовизначення в комплексі аксіологічних координат для окремих людей і сімей. Вивчення меморіальних пам'ятників дозволяє отримати динамічну картину змін, які відбулися в народній свідомості, простежити шляхи її розвитку стосовно етнічної, конфесійної та сімейної сфер. У пропонуваній статті розглянемо основні напрями досліджень у цій галузі, зробимо деякі висновки і позначимо подальші перспективи.

Термін «меморіальний пам'ятник» не є евфемізмом «надгробка», його вживаємо з метою об'єднання в одному визначенні великого комплексу об'єктів – від могильних насипів до художніх скульптурних композицій, від дерев'яних хрестів до поховальних каплиць. Він має переважно функціоналістичний характер, його використання зумовлене передусім методологічними потребами. Основними джерелами нашого дослідження є меморіальні пам'ятники, виявлені, описані й зафіксовані під час польових експедицій. Такий підхід пояснює недостатнім рівнем наукового розроблення теми і незначною кількістю робіт, присвячених не тільки етнологічному дослідженню меморіальних пам'ятників, але й самому об'єкту взагалі. З одного боку, це створює певні методологічні проблеми, з другого – дає змогу формулювати висновки і проводити дослідження безпосередньо над об'єктами, що на сьогодні стає рідкістю в теоретичних і узагальнювальних працях. Категорія «Меморіальний пам'ятник» фокусує на собі два аспекти

дослідницької уваги: пам'ятник як матеріальний об'єкт, наділений формою, стилем, семантикою, і його меморіальний складник, тобто в чому і через що реалізується його існування в соціальному контексті, те, що він репрезентує, і до чого звернені його апеляції. У XIX – першій третині XX ст. простежуємо досить жорстке розділення між цвинтарем селянським (сільським) і кладовищем привілейованих станів (переважно міським), проявлене як у формі й семантиці, так і в різних стратегіях ставлення до пам'яті про певну особу. Будьяка спроба позначити групи, які використовували ці форми і стратегії, виявиться умовною і матиме винятки, тому ми користуватимемося опозицією *сільський* – *міський*, визнаючи при цьому її похибки та виправдовуючи себе методологічною доцільністю.

Як свідчать різноманітні відомості з XIX – початку XX ст., білоруські сільські кладовища того часу справляли гнітюче враження: повалені та почорнілі хрести, похилені «хатинки» над могилами [1, с. 15; 6, с. 120; 4, с. 29, 30]. Цей образ, на перший погляд, досить складно співвіднести з відомими поминальними практиками і роллю «предків» в обрядовому житті. Однак при уважному розгляді ми доходимо висновку, що ритуали поховально-поминального комплексу спрямовані не тільки на збереження пам'яті про померлого, але й на його поступове забування. Традиційний погляд на таку ситуацію сформований дослідницькими ракурсами, що збігаються з її трактуванням безпосередніми учасниками: ритуали виконують над померлим і для померлого, їхнє значення збігається з їхньою самодекларацією. Спроба розглянути ті самі ритуали, що спрямовані на потреби живих, виявляє зовсім інший

їхній функціональний аспект. У цьому ракурсі стає очевидним, що відомі, за визначенням ван Геннепа, «обряди переходу» уособлюють не тільки допомогу живих померлому в проходженні етапів «на той світ», але й поступове видалення його зі свідомості живих, з їхньої соціальної структури і пам'яті. Померлого переводять у безособовий світ предків: після першої річниці індивідуальні поминки вже не справляють. Так долають травматичний ефект від смерті близької людини, а циклічний час індивідуальної культури поглинає подію індивідуального життя, яка спочатку дуже сильно акцентує увагу на його лінійності. Такі два ракурси не конфліктують між собою, а формують багатомірну картину культурного феномену, методологічно близьку до тієї, яку Кліфорд Гірц назвав «насиченим описом».

У цьому контексті меморіальний пам'ятник постає як об'єкт, що реалізує свої функції в межах ритуалу і поступово «вичерпується» у функціональному сенсі. Це відбувається шляхом поступового переходу від однієї форми репрезентації померлого до другої, від формування могильного насипу з тимчасовим пам'ятником, або без нього, до встановлення хреста. І перша, і друга форми є матеріальними складниками ритуалу, але після того, як визначений ним період жалоби закінчується, сам пам'ятник поступово втрачає свою роль, стає семантично «спустошеним», оскільки померлого вже переведено в ранг предків, що зазвичай означає його соціальну смерть. Поступовому занедбуванню пам'ятників сприяв і матеріал, з якого вони були зроблені: найчастіше це було дерево, що швидко псується. На Поліссі цей процес посилювали регулярні повені, які завдавали кладовищам значної шкоди. Таку модель існування кладовища в селянській культурі не можна оцінювати із сучасного погляду як негативну: вона повністю відповідала традиційному світогляду світу і була дуже ефективною в подоланні травматичних ефектів смерті. Щобільше, таку модель можна вважати традиційною для всієї Європи до кінця XVIII ст. з її маленькими цвинтарями й анонімними могилами, які так активно використовували повторно, що виникла необхідність побудови спеціальних склепів (асуаріїв), щоб зберігати викопані кістки. Крім того, такий спосіб поховання мав значні екологічні переваги: він дозволяв використовувати під кладовище невелику територію. Пам'ятники померлим з'являлися і зникали разом із тими, хто зберігав пам'ять про них. Навіть кам'яні надгробки, поширені в Північній Білорусі, не випадали з цієї схеми: найчастіше вони були невеликих розмірів, з погано обробленого каменю і швидко «вросли» в землю. Сприяв їй (схеми) підтриманню також низький рівень грамотності населення, що робило проблематичним трансляцію пам'яті про померлого за допомогою епітафій [3, с. 47].

Міські кладовища в сучасному їх розумінні почали формуватися наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в результаті поширення по всій Європі тенденції винесення цвинтаря за міські межі, заборони поховань у криптах і прихрамових територіях. Це формувало цвинтар як місце репрезентації заможності роду, його соціального

статусу і місця в цивільній або церковній ієрархії. Такий рух збігся в часі з формуванням індивідуалізму в буржуазній Європі і не в останню чергу сприяв його розвитку. Якщо раніше панівні позиції займала спадкова аристократія, у тому числі й у праві сепулькральної репрезентації, то і цвинтар став місцем, де проявлялися фінансові можливості. Надгробки, склепи, каплиці-усипальниці стали фактором закріплення місця в соціотопографії міста, а кладовище перетворювалося на некрополь – друге місто, яке повторювало контури першого. На території Білорусі в епоху Російської Імперії некрополі були ще й місцем ідеологічних конфліктів, які проходили як символічно, так і безпосередньо в матеріальному вияві на меморіальних об'єктах. Конотації надгробків завжди мають сильний ретроспективний акцент, і в разі зі шляхтою їх можна віднести в часі до поділів Речі Посполитої і втрати незалежності. Так, католицьке кладовище трансформувалося у своєрідний меморіал учасникам повстань, особам, що обіймали помітні посади в структурі влади Речі Посполитої; зазвичай це демонстрували епітафії, особливо в першій половині XIX ст., коли вони, повторюючи колишню традицію, були досить багатослівними. Підкреслювала це і традиційна для шляхти військова символіка, яку використовували в оформленні пам'ятників. Особливої гостроти конфлікт набував у разі з католицькими похованнями, коли ці храми віддавали у володіння православних; похованих тут засновників та представників відомих родів (Тишкевичі, Сапіги тощо) виймали з крипти і перезахоронювали на кладовищі [7, с. 60–63]; це явище набуло поширення на прикладі каплиць-захоронень, які також активно конфісковували під церкви [1, а. 1–7]. Це лише підігрівало конфлікт і формувало ту виняткову значущість, яку в XIX ст. надавали родовим усипальницям. Особливого поширення набули каплиці-усипальниці в межах палацово-паркових ансамблів: на території Білорусі, за нашими підрахунками, їх з'явилося понад сто. Основною їхньою функцією була символічна легітимізація права сім'ї на успадковане володіння маєтком, претензія на їх позачасовість, якщо померлі, живі й майбутні покоління були об'єднані одним простором і перебували тут разом. Продаж такого маєтку означав би драматичний розрив зі своїм корінням і власною ідентичністю, а родову усипальницю очікувало занедбання та розграбування [2, с. 46]. У топографії шляхетських поховань XIX ст. бачимо прояви внутрішньої відчуженості в межах соціального середовища: тенденція до відокремлення проявлялася в найрізноманітніших формах – від поховань до окремих кладовищ, які організовували тільки для представників однієї сім'ї. Міські некрополі збереглися до нашого часу як великі бібліотеки експресії естетичного й ідеологічного, вони становлять солідну базу для вивчення історії ментальності та етнічної історії Білорусі.

Двадцять століття спричинилося до величезних змін соціального ладу, що зачепили і меморіальні пам'ятники, назавжди змінивши їхню зовнішність. Однією з причин цього стали масові смерті в період Першої світової війни, що призвело до порушення індивідуалізму місь-

ких поховань; посилили ці тенденції події громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії і перша радянсько-польська війна. Пам'ятники стали помітно простішими і дешевшими, з епітафій зникли імперські посади і звання, але їх не замінили аналоги з нової Польської держави. Виняток становили тільки військово-службовці: з їхніх поховань сформувався новий пантеон Другої Речі Посполитої, який був покликаний (як завжди в таких випадках) легітимізувати присутність на цій території. Художній рівень меморіальних пам'ятників на території Білорусі вже ніколи не сягав того, що був у період Імперії. Практика створення військових меморіалів стала однією з найсуттєвіших проявів існування некрополів у ХХ ст. Безперечно, і в ХІХ ст. військовим меморіалам надавалося велике значення, але зазвичай вони обмежувалися зведенням каплиці, тоді як індивідуальні поховання рідко створювали якусь своєрідність у вигляді надгробків: найчастіше були обмежені списками померлих на стінах і братніми похованнями. У ХХ столітті військово поховання вийшло на передній план як один із головних факторів створення ідеологій нових держав; вони вимагали нового просторового рішення, що проявилось у великих просторах – регулярному розміщенні однакових надгробків, цивільній секулярній символіці. Ця схема стала однаково дієвою для німецьких, польських і радянських меморіалів; у різних ідеологічних системах шляхи її реалізації виявлялися приблизно однаковими.

Індивідуальні меморіальні пам'ятники також зазнали помітних змін: поступово зникли дерев'яні надгробки, залишившись лише у формі тимчасових хрестів, які ставлять на могилах у перший рік після смерті. Замість них почали встановлювати грубі, зварені з труб залізні хрести, пам'ятники з бетону і гранітної крихти без ознак художньої цінності. Однакові, створені за шаблоном надгробки, заповнили цвинтарі, суттєво розширивши їхні розміри; старі надгробки поступово занепадали, не змінило ситуації і повсюдне використання фотознімків в оздобленні пам'ятників. Невеликих роз-

мірів зображення, схожість і простота одягу тільки підкреслювали загальну безликість, відображаючи «загубленість» людини в епоху «повстання мас» і аморфність внутрішньої топографії нових міських некрополів. Важливо зауважити, що ні матеріальна забезпеченість, ні доступність нових технологій або можливість вільної експресії не є визначальними у створенні меморіального пам'ятника. Це легко помітити на прикладі сучасних кладовищ: набула поширення технологія лазерного гравіювання на чорному замінику лабрадориту, що створило можливість нанесення великих і складних зображень, довгих епітафій. Попри це, іконографія сучасних надгробків сформована стандартними, «лубочними» мотивами: зображення на тлі берези, кленового листя, фонових пейзажів, а більшість розгорнутих епітафій обмежена стандартним віршуванням, узятим із відповідних збірників.

Як і століття тому, конфесійні маркери домінують над етнічним маркером білоруського кладовища: абсолютна більшість їх, як і раніше, вирізняється за ознакою віросповідання, а в разі змішання – через певну поліконфесійність. Білоруську мову майже не представлено в епітафії, рідкістю є також використання національної символіки. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що національні маркери виявилися б тавтологічними для території, де білоруси, як титульна нація, становлять більшість населення.

У нашій статті ми виділили лише деякі теми і проблеми вивчення меморіальних пам'ятників. Відмінності в межах різних епох та різних соціальних груп створюють багате поле для порівняльного аналізу окремих груп меморіальних пам'ятників. Їхня семантика розкриває нам не так сам об'єкт, як ті контексти і комплекси смислів, у межах яких він сформувався і які формують шари етнічного життя, традиційно складні для дослідження. Це визначає інтерес до меморіальних пам'ятників як об'єкта для етнологічного вивчення і ставить перед нами завдання розроблення відповідних методів їх аналізу та інтерпретації.

Література

1. Нацыянальны гістарычны архі Беларусі (далі – НГАБ). – Ф. 1781, оп. 2, д. 6369. Аб капліцы Сар'і пабудаванай у маётку паме ыка Лапацінскага.
2. НГАБ. – Ф. 1781, оп. 26, д. 1498. Инвентарные описи костёлов Минского и Мозырского уездов за 1907–1914 гг. – С. 45–46.
3. *Брен Я.* Особенности религиозного быта крестьян Бельского уезда Гродненской губернии. – Вильна, 1887.
4. *Ельскі А.* Выбранае / Пра бібліятэку святой памяці Юльяна Бергеля, пастара Слуцку. – Мінськ, 2004.
5. *Серба І.* Вічыньскія паляне. – Мінськ, 2005.
6. *Ossendowski Antoni F.* Polesie. – Poznań, 1934.
7. *Tyszkiewicz E.* Groby rodziny Tyszkiewiczów. – Warszawa, 1878.